

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Φορητή εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στο
Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς

Ευθύμιος Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

doi: [10.12681/dchae.433](https://doi.org/10.12681/dchae.433)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Ε. Ν. (2011). Φορητή εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 111–116. <https://doi.org/10.12681/dchae.433>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Φορητή εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στο
Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς

Ευθύμιος ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 111-116

ΑΘΗΝΑ 2005

ΦΟΡΗΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα σώζονται τρεις εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος, προερχόμενες από ναούς της πόλεως της Καστοριάς, από τις οποίες οι δύο απόκεινται στο Βυζαντινό Μουσείο της πόλεως.

Η πρώτη, που χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα, προέρχεται από το ναό του Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη και έχει δημοσιευθεί¹. Η δεύτερη, που χρονολογείται γύρω στο 1400, βρίσκεται στο τέμπλο του ναού της Παναγίας Φανερωμένης και έχει δημοσιευθεί μόνο φωτογραφία της². Η τρίτη, με την οποία θα ασχοληθούμε και της οποίας αγνοούμε την ακριβή προέλευση, εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο της πόλεως³.

Στην εικόνα (Εικ. 1), διαστάσεων 105×61 εκ., με αριθμό καταγραφής 161/72, ο Χριστός εικονίζεται μέχρι την οσφύ, ελαφρά στραμμένος προς τα δεξιά και με το βλέμμα προς τον προσκυνητή, στον τύπο του Παντοκράτορος. Η μορφή του χαρακτηρίζεται από ευρύτητα στην απόδοση του σώματος, που απολήγει σε μικρό σχετικά κεφάλι. Το εκφραστικό πρόσωπο είναι ωσειδές με λεπτά χαρακτηριστικά και διχαλωτή, γραμμική γενειάδα αποδοσμένη με τεχνική επιδεξιότητα. Την κεφαλή καλύπτει πλούσια κόμη με κυματιστούς πλατείς βοστρύχους που πέφτουν στον αριστερό ώμο. Ο Χριστός υψώνει το δεξί χέρι μπροστά στο στήθος ευλογών, ενώ με το αριστερό κρατεί ανοιχτό κώδικα ευαγγελίου, όπου διαβάζουμε την ακόλουθη επιγραφή: *ΕΓΩ ΕΙΜΙ Η ΑΝΑΚΤΑΙΣ ΚΑΙ Η ΖΩΗ. Ο ΠΙΣΤΕΥΩΝ ΕΙΣ ΕΜΕ ΚΑΝ ΑΠΟΘΑΝΗ ΖΗΣΕΤΑΙ Κ(ΑΙ) ΠΑΣ Ο Ζ(ΩΝ) Κ(ΑΙ) ΠΙΣΤΕΥΩΝ ΕΙΣ ΕΜΕ, ΟΥ ΜΗ(Ν) ΑΠΟΘΑΝΗ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΙΩΝΑ*. Φορεί μελιτζανή ορθόσημο χιτώνα και βαθυπράσινο

μάτιο, το οποίο αφήνει ακάλυπτο τμήμα του στήθους και το δεξί χέρι.

Το περίγραμμα της μορφής του Χριστού αποδίδεται με εγχάραξη, όπως και ο κάμπος του φωτοστεφάνου του, που ορίζεται με δύο ομόκεντρες εγχάρακτες γραμμές και είναι αφημένος στο ασημί βάθος της εικόνας. Από τον ένσταυρο φωτοστέφανο σώζονται ίχνη των κόκκινων κεραιών του σταυρού. Εκατέρωθεν των ώμων του Χριστού, στο ασημί βάθος της εικόνας, σχηματίζονται δύο μετάλλια με διπλή εγχάρακτη γραμμή. Μέσα σε αυτά εγγράφονται, σε μικρογραφική κλίμακα και σε προτομή, η Παναγία και ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, αριστερά και δεξιά αντίστοιχα, σε στάση και χειρονομία δεήσεως (Εικ. 2-3). Οι δύο μορφές συγκλίνουν προς τον άξονα της εικόνας και τείνουν τα χέρια προς τον Χριστό, υποβάλλοντας την ιδέα του Τριμόρφου της Δεήσεως.

Η εικόνα, ζωγραφισμένη πάνω σε δύο ανισοπλατή τεμάχια ξύλου, περιβάλλεται από χαμηλό αυτόξυλο πλαίσιο με κόκκινη γραπτή ταινία στην εξωτερική πλευρά. Η κατάσταση διατήρησης του έργου είναι αρκετά καλή, καθώς οι φθορές του περιορίζονται σε μικρή απώλεια του ξύλου στην άνω δεξιά γωνία και σε εκτεταμένες απολεπίσεις στο ασημί χρώμα του βάθους και του πλαισίου.

Ο εικονογραφικός τύπος του Χριστού σε προτομή, με το ανοιχτό ενεπίγραφο ευαγγέλιο, απαντά σε φορητές εικόνες από το 12ο και το 13ο αιώνα, όπως στην ψηφιδωτή εικόνα του Χριστού στο Μουσείο del Bargello της Φλωρεντίας (τρίτο τέταρτο του 12ου αι.)⁴, σε τρεις εικόνες του Σινά, του 12ου και του 13ου αιώνα αντίστοιχα⁵, σε εικόνες της Κύπρου, όπως του Χριστού Παντοκρά-

¹ Όρες Βυζαντίου. Το Βυζάντιο ως Οικονομία, κατάλογος εκθέσεως, Αθήνα 2001, αριθ. 10. Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 2002, 10, εικ. 4.

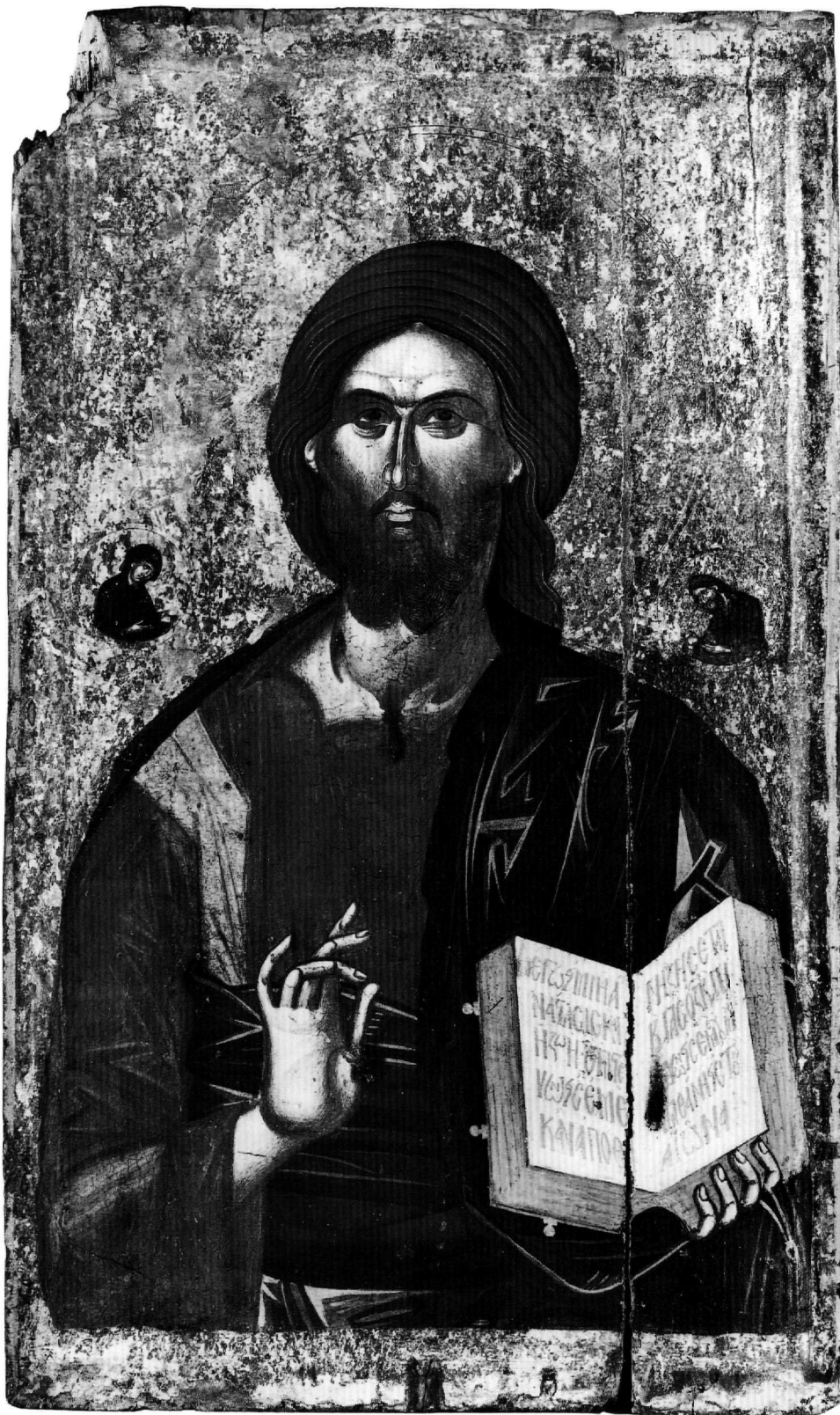
² Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, 294, πίν. 10.

³ Βλ. σχετικά Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Φορητές εικόνες του 15ου αιώνα*

του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Η βυζαντινή Μακεδονία»*, Θεσσαλονίκη 1995, εικ. 6 (ασπρόμαυρη φωτογραφία).

⁴ Ο. Demus, *Die byzantinischen Mosaikonen*, Βιέννη 1991, αριθ. 6, πίν. VII. Π.Α. Βοκοτόπουλος, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 1995, αριθ. 7.

⁵ Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της μονής Σινά*, Αθήνα 1956, εικ. 68

Εικ. 1. Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος.

τορος στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου (1183)⁶ και του Χριστού Παντοκράτορος από την Αγία Παρασκευή Μουτουλά⁷.

Από το 14ο αιώνα ο εικονογραφικός αυτός τύπος του Χριστού γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση. Σε φορητές εικόνες απαντά με ιδιαίτερη συχνότητα από τα μέσα του 14ου αιώνα. Μεταξύ άλλων αναφέρουμε την εικόνα του Χριστού στην Εθνική Πινακοθήκη της Σόφιας (13ος-14ος αι.)⁸, δύο εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Σόφιας⁹, την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στην Αχρίδα (μέσα 14ου αι.)¹⁰, την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας¹¹, την εικόνα του Χριστού «Σοφία Θεού» από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της πόλεως (τρίτο τέταρτο ή τέλος του 14ου αι.)¹², τον Χριστό Παντοκράτορα από τον Άγιο Γεώργιο Λευκωσίας (τέλη 14ου-15ου αι.)¹³, τον Χριστό Παντοκράτορα στην Αμοργό των Κυκλάδων (14ος-15ος αι.)¹⁴, τον Χριστό Παντοκράτορα από το ναό της Παναγίας Δεξιιάς στη Βέροια (αρχές του 15ου αι.)¹⁵.

Η διάδοση του εικονογραφικού τύπου του Χριστού Πα-

ντοκράτορος με ανοιχτό ενεπίγραφο ευαγγέλιο παρατηρείται και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο σε μια σειρά φορητών εικόνων του 16ου αιώνα¹⁶, για να περιοριστώ, επιλεκτικά, μόνο στην περίοδο αυτή.

Η απεικόνιση, επίσης, σε μικρογραφία της Παναγίας και του αγίου Ιωάννου, που δέονται προς τον Χριστό στην εικόνα της Καστοριάς, αποτελεί συνοπτική απόδοση του Τριμήνου της Δεήσεως. Εικονογραφικά ακολουθούν τον τύπο των εικόνων του αγίου Νικολάου, στις οποίες, μικρογραφικά επίσης, εικονίζονται στο ύψος της κεφαλής του αγίου ο Χριστός και η Παναγία. Ο εικονογραφικός αυτός συνδυασμός σε εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος, που δεν είναι συνήθης, απαντά σε περιορισμένο αριθμό εικόνων, κυρίως κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο¹⁷. Παραλλαγή στην εικονογραφία αυτή του Χριστού που σπανίζει, αποτελεί η μικρογραφική απεικόνιση εκατέρωθεν αυτού δύο αγγέλων σε προτομή που σεβίζουν. Αυτό παρατηρείται σε δύο εικόνες του 14ου αιώνα, που βρίσκονται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο της Σόφιας¹⁸. Προσωπογραφικά και τεχνοτροπικά ο φυσιογνωμικός τύπος του Χριστού αποτελεί μετάπλαση στην περιφέ-

και 196. Μ. Chatzidakis, L'évolution de l'icône aux 11e-13e siècles et la transformation du templon, *XVe CIEB, Actes, Art et archéologie*, I, Αθήνα 1979, πίν. XLVIII, εικ. 24. Ντ. Μουρίκη, Εικόνες από τον 12ο και τον 15ο αιώνα, *Σινά. Οι θησαυροί της Μονής* (γεν. εποπτεία Κ. Μαναφής), Αθήνα 1990, 114, εικ. 50. *Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον, Έκθεσις εικόνων και κειμηλίων*, κατάλογος εκθέσεως, Αθήνα 2002, αριθ. 53.

⁶ Α. Παπαγεωργίου, *Γερά Μητρόπολη Πάφου. Ιστορία και τέχνη*, Λευκωσία 1996, εικ. 92. Α. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία 1991, 19, εικ. 8.

⁷ Βοκοτόπουλος, *Εικόνες* (υποσημ. 4), αριθ. 70. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου* (υποσημ. 6), 46, εικ. 28.

⁸ Κ. Weitzmann - Μ. Chatzidakis - Κ. Miatev - Σ. Radojčić, *Icones. Sinai, Grèce, Bulgarie, Yougoslavie*, Βελιγράδι 1966, 101, πίν. LXXXVII. Κ. Paskaleva, *Icons from Bulgaria*, Σόφια 1989, 20-21.

⁹ Τ. Matakieva-Lilkova, *Icons in Bulgaria*, Σόφια 2000, 32-33, αριθ. 7. *Icones et manuscrits bulgares*, κατάλογος εκθέσεως, Βρυξέλλες 2003, 34, αριθ. 4a. *Hristianskoe iskustvo Bolgarii. Vjstavka*, Μόσχα 2003, αριθ. 9.

¹⁰ V. Djurić, *Icones de Yougoslavie*, Βελιγράδι 1961, 16, πίν. XXVI. Κ. Balabanov, *Freske i ikone u Makedonii (IV-XV vek)*, Βελιγράδι, Ζάγκρεμπ, Μόσχα 1983, 127. Μ. Georgievski, *Icon Gallery-Ohrid*, Αχρίδα 1999, 62-63, αριθ. 23.

¹¹ Μ. Chatzidakis, *Icones de Saint Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, Βενετία 1962, αριθ. 2, έγχρ. πίν. 1.

¹² Βοκοτόπουλος, *Εικόνες* (υποσημ. 4), αριθ. 146. *Μυστήριον Μέγα* (υποσημ. 5), αριθ. 55. Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες. Ιησούς Χριστός*, Αθήνα 2003, 42-43, εικ. 6-7.

¹³ Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου* (υποσημ. 6), 93, εικ. 58. Πρόσθεσε και την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος, των μέσων του 14ου αιώνα, στο ναό της Παναγίας Γαλάτου της Μόρφου,

βλ. *Γερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια τέχνης και αγιότητας*, Λευκωσία 2000, αριθ. 16.

¹⁴ *Μυστήριον Μέγα* (υποσημ. 5), αριθ. 57.

¹⁵ Θ. Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, Αθήνα 1995, εικ. 72.

¹⁶ Βλ. εικόνα Χριστού Παντοκράτορος στην Καστοριά, έργο του Ιωάννου Περμενιώτη, του πρώτου τετάρτου του 16ου αιώνα (*Εικόνες κρητικής τέχνης*, κατάλογος εκθέσεως, Ηράκλειο 1993, αριθ. 179): εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος, έργο του Μιχαήλ Δαμασκηνού, στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (*Μυστήριον Μέγα* (υποσημ. 5), αριθ. 60): εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στο Μουσείο Hermitage της Πετρούπολης, του 16ου αιώνα (*Εικόνες κρητικής τέχνης*, αριθ. 12). Βλ. επίσης τρεις εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος, του 16ου αιώνα, σε ναούς της Κύπρου: στο ναό της Παναγίας Χρυσελευσούσας Έμπας (Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου* (υποσημ. 6), εικ. 79. Ο ίδιος, *Μητρόπολη Πάφου* (υποσημ. 6), εικ. 104), στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Άγιο Νικόλαο Πάφου (Παπαγεωργίου, *Μητρόπολη Πάφου* (υποσημ. 6), εικ. 107), στο καθολικό του Αγίου Νεοφύτου Πάφου (στο ίδιο, εικ. 117). Βλ. επίσης εικόνα Χριστού Παντοκράτορος από την Αχρίδα (*Macedonian National Treasures*, Σκόπια 1989, εικ. στη σ. 189).

¹⁷ Χρ. Μαυροπούλου-Γσιούμη, *Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, Θεσσαλονίκη-Βέροια 2003, 86, αριθ. 13. V. Pandurski, *Pametnici na izkustvoto v Carckovnia Istoriko - Arheologičeski Muzei Sofia*, Σόφια 1977, εικ. 226. Μ. Βασιλάκη - Γ. Ταβλάκης - Ε. Τσιγαρίδας, *Γερά Μονή Αγίου Παύλου. Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, εικ. 118. Σ. Πέτκοβιτς, *Εικόνες Γεράς Μονής Χιλανδαρίου*, Άγιον Όρος 1997, 117.

¹⁸ Matakieva-Lilkova, *Icons in Bulgaria* (υποσημ. 9).

Εικ. 2. Η Παναγία, λεπτομέρεια της εικόνας του Χριστού Παντοκράτορος (βλ. Εικ. 1).

Εικ. 3. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, λεπτομέρεια της εικόνας του Χριστού Παντοκράτορος (βλ. Εικ. 1).

ρεια κορυφαίων έργων εργαστηρίων της Πρωτεύουσας, όπως ο Χριστός Παντοκράτωρ της Μυτιλήνης και ο Χριστός Παντοκράτωρ στη μονή Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, σήμερα στο Μουσείο Hermitage της Πετρούπολης¹⁹. Αμεσότερα σχετίζεται με εικόνες του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως είναι η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στη Βέροια²⁰, η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος (Εικ. 4) στη μονή Βατοπαιδίου²¹, η εικόνα «Σοφία Θεού» στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης²² και μάλιστα η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς (Εικ. 5), που προέρχεται από το ναό του Αγίου Νικολάου Κυρίτζη²³. Μάλιστα, η τεχνική απόδοσης του προσώπου με τα γραμμικά φώτα τα οποία

διαχέονται ακτινωτά από τη βάση των ματιών στις παρειές και που ροδίζουν ελαφρά, όπως και ο τρόπος που αναπτύσσεται στο ρυτιδωμένο μέτωπο ο γραμμικός φωτισμός, έχει το παράλληλό του σε σειρά έργων του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα. Ωστόσο, ιδιαίτερη στενή σχέση, τόσο σε προσωπογραφικό, όσο και σε τεχνικό επίπεδο, εντοπίζεται στην εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στη Βέροια (τρίτο τέταρτο του 14ου αι.)²⁴ και κυρίως στην εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς (τρίτο τέταρτο του 14ου αι.)²⁵.

Η λεπτολόγος απόδοση της κόμης και κυρίως της διχλωτής γενειάδας εμφανίζεται ανάλογη στην εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος «Σοφία Θεού» στο Μουσείο

¹⁹ Μπαλτογιάννη, *Ιησούς Χριστός* (υποσημ. 12), αριθ. 2, εικ. 3. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες* (υποσημ. 4), αριθ. 96. *Εικόνες Μονής Παντοκράτορος, Άγιον Όρος* 1998, 42, εικ. 9.

²⁰ Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Εικόνες* (υποσημ. 17), 52-53, αριθ. 5.

²¹ Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Φορητές εικόνες, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση, Ιστορία, Τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, εικ. 323. Ε.Ν. Τσιγαρίδας, *Παλαιολόγιες εικόνες της μονής Βατοπαιδίου, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Το Άγιον Όρος. Χθές, σήμερα,*

αύριο», Θεσσαλονίκη 1996, 360, εικ. 8 και 9.

²² Βοκοτόπουλος, *Εικόνες* (υποσημ. 4), αριθ. 146. Μπαλτογιάννη, *Ιησούς Χριστός* (υποσημ. 12), αριθ. 4, εικ. 6-7.

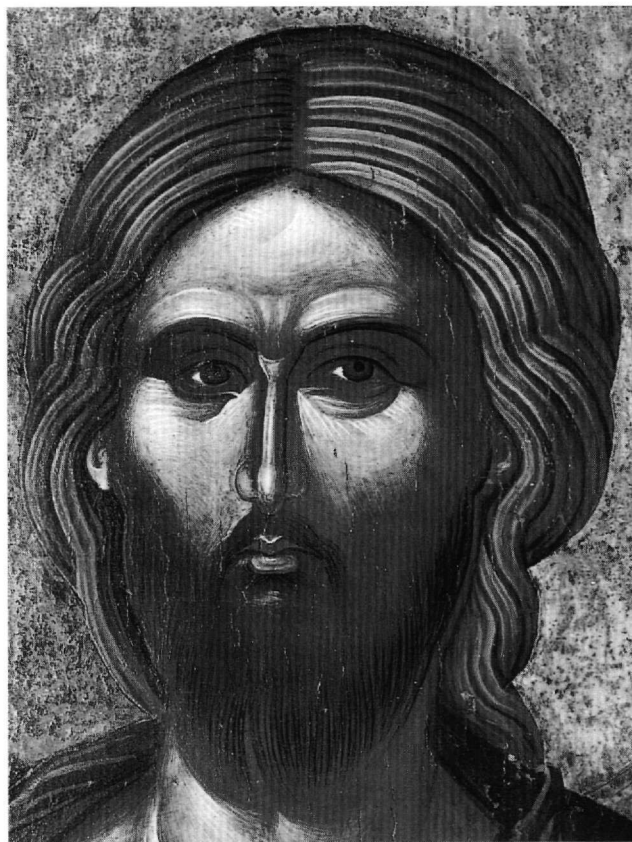
²³ *Το Βυζάντιο ως Οικονομία* (υποσημ. 1), 54-55, αριθ. 10. Τσιγαρίδας, *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς* (υποσημ. 1), 12, εικ. 4. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Εικόνες* (υποσημ. 17), 52-53, αριθ. 5.

²⁴ Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Εικόνες* (υποσημ. 17), αριθ. 5.

²⁵ Τσιγαρίδας, *Φορητές εικόνες, ό.π.* (υποσημ. 21), εικ. 323.

Εικ. 4. Άγιον Όρος, μονή Βατοπαιδίου. Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος. Λεπτομέρεια.

Εικ. 5. Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος από τον ναό του Αγίου Νικολάου Κυριότζη. Λεπτομέρεια.

Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης²⁶, στον Χριστό από την τοιχογραφία της Δεήσεως στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού στην Καστοριά (γύρω στο 1385)²⁷ κ.α. Τέλος, η απόδοση της πτυχολογίας, με τα γεωμετρικά, κοφτά, φωτεινά επίπεδα σε δύο τόνους του αυτού χρώματος, απαντά σε έργα του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως είναι η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος «Σοφία Θεού»²⁸, ο Χριστός της Δεήσεως στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού²⁹ και στην εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στο Βυζαντινό Μουσείο της Βέροιας (αρχές 15ου αι.)³⁰.

Σε εκφραστικό επίπεδο ο Χριστός στην εικόνα της Κα-

στοριάς, με το πλάγιο έντονο βλέμμα και το εκφραζόμενο ήθος με την αδιόρατη μελαγχολία, έχει το παράλληλό του στον Χριστό της Μεγάλης Δεήσεως στη μονή Βατοπαιδίου³¹ και κυρίως στην εικόνα του Χριστού από τον Άγιο Νικόλαο τον Κυριότζη³².

Ο φυσιογνωμικός τύπος της Παναγίας και η ζωγραφική μαλακότητα με την οποία αποδίδεται το πρόσωπό της, όπως και του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, τη συνδέουν με έργα του δεύτερου μισού του 14ου και των αρχών του 15ου αιώνα, όπως είναι οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Τζώτζα στην Καστοριά, η Παναγία στην εικόνα της Σταυρώσεως στα Ιεροσόλυμα³³ κ.ά.

²⁶ Βλ. υποσημ. 12.

²⁷ Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες* (υποσημ. 2), εικ. 140.

²⁸ Βλ. υποσημ. 12.

²⁹ Βλ. υποσημ. 27.

³⁰ Βλ. υποσημ. 15.

³¹ Βλ. υποσημ. 21.

³² Βλ. υποσημ. 1.

³³ Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες* (υποσημ. 2), αριθ. 123, 139, εικ. 151 και 158.

Ανακεφαλαιώνοντας, έχουμε τη γνώμη ότι η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος της Καστοριάς αποτελεί έργο ενός λαμπρού τοπικού εργαστηρίου, το οποίο μεταπλάθει στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα κορυφαία έργα της Πρωτεύουσας, όπως είναι η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στη Μυτιλήνη και η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στη μονή Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, σήμερα στο Μουσείο Hermitage της Πετρούπολης.

Ωστόσο, η ιδιαίτερα στενή προσωπογραφική και καλλι-

τεχνική σχέση της εικόνας της Καστοριάς με έργα του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως είναι η εικόνα του Χριστού από τη Μεγάλη Δέηση στη μονή Βατοπαιδίου, η εικόνα του Χριστού «Σοφία Θεού» στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος από τον Άγιο Νικόλαο τον Κυρίτζη της Καστοριάς, συνηγορούν στην ένταξη της εικόνας σε καλλιτεχνικό εργαστήριο της Καστοριάς και σε χρονολόγησή της στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα και ενδεχομένως στο τέλος του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα.

E.N. Tsigaridas

A PORTABLE ICON OF CHRIST PANTOCRATOR IN THE BYZANTINE MUSEUM OF KASTORIA

Three icons of Christ Pantocrator, from the second half of the fourteenth century, are known from churches in the Kastoria, two of which are now kept in the town's Byzantine Museum.

The first, dated to the third quarter of the fourteenth century, comes from the church of St Nicholas Kyriztis and is published. The second, dated around 1400, is on the iconostasis of the church of the Virgin Phaneromeni, and only a photograph of it has been published. The third, which is discussed here and whose exact provenance is not known, is exhibited in the Kastoria Byzantine Museum.

The icon (inv. no. 161/72, dimensions 105 x 61 cm) (Fig 1) depicts Christ to the hips, turned slightly to the right and with his gaze directed at the beholder, in the type of the Pantocrator. Either side of his shoulders, on the silver ground, is a medallion with double incised outline. Inscribed within the medallions, in miniature scale and in bust, are the Virgin, left, and St John the Baptist, right (Figs 2-3), in pose and gesture of intercession. Both figures incline towards the vertical axis of the icon and extend their hands towards Christ, suggesting the idea of a Three-figure Deesis (Tri-morphon).

The iconographic type of Christ in bust, with the open, inscribed Gospel book, is encountered in portable icons from the twelfth and thirteenth centuries. It enjoyed wide diffusion from the fourteenth century and occurs with considerable frequency in portable icons from the middle of the

century. This iconographic type is also reproduced in Post-Byzantine times, in a series of portable icons from the sixteenth century, to confine myself selectively to this period. The miniature rendering of the Virgin and St John in intercession towards Christ, in the Kastoria icon, is a synoptic representation of the Three-figure Deesis. The iconography of the figures follows the type of icons of St Nicholas, in which Christ and the Virgin are depicted in miniature at the level of the saint's head. This iconographic combination with Christ Pantocrator, which is unusual, is observed in a limited number of icons, mainly of Post-Byzantine date.

Our artistic appraisal of the Kastoria icon is that it is the product of a splendid, local workshop active in the second half of the fourteenth century, remodelling paramount Constantinopolitan works, such as the icon of Christ Pantocrator in Mytilene and that from the Pantokrator monastery on Mt Athos, now in the Hermitage Museum in St Petersburg.

However, the Kastoria icon's particularly close relationship in prosopography and style with works of the second half of the fourteenth century, such as the icon of Christ of the Great Deesis in the Vatopedi monastery, the icon of Christ 'Wisdom of God' in the Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki, the icon of Christ Pantocrator from St Nicholas Kyriztis, Kastoria, advocate the inclusion of this icon in the Kastoria workshop and its dating to the last quarter of the fourteenth century, possibly even the turn of the fourteenth to the fifteenth century.